

IGOR IVAŠKOVIĆ¹

Konflikt federalizma in centralizma v KPJ v drugi svetovni vojni

Izveček: Prispevek obravnava problematiko narodnega vprašanja znotraj Komunistične partije Jugoslavije do leta 1945 in posledice na različne načrte ureditve povojne države. V tem kontekstu analizira trenja, ki so se pojavljala na relaciji med vrhom KPJ in organizacijami pod njenim vplivom na slovenskih in hrvaških področjih v okviru antifašističnih koalicij. Avtor ugotavlja, da so si posamezniki tako na Slovenskem, še bolj pa na Hrvaškem, ne glede na svojo privrženost povezovanju južnoslovanskih narodov, prizadevali za državo na dejanskih federalnih temeljih, kar je vključevalo tudi decentralizacijo oblasti. Na drugi strani je vrh KPJ avtonomna gibanja toleriral le zaradi taktičnih vojnih razlogov, a je dopuščal le nominalno teritorialno federalizacijo s centralizirano oblastjo. Šlo je torej za spopad želje po nacionalni emancipaciji na eni in želje po oblasti na drugi strani.

Ključne besede: Komunistična partija Jugoslavije, federalizem, centralizem, Osvobodilna fronta, ZAVNOH

The Conflict of Federalism and Centralism in the CPY during the World War II

Abstract: The article analyses the frictions that occurred on the relation between the headquarters of the Communist Party of Yugoslavia and the antifascist organizations among Slovenians and

---

¹ Izr. prof. ddr. Igor Ivašković je docent na Katedri za management in organizacijo, Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 17, SI-1000. E-naslov: igor.ivaskovic@ef.uni-lj.si

Croats from an aspect of national question and consequential nature of planned federalist post-war state. The author notes that individuals among Slovenians, and even more so among Croatians, regardless of their commitment to the integration of the South Slavic nations into one state, pursued the idea of a South Slavic state on a genuine federal basis, which included actual decentralization of powers. On the other hand, the central authorities of the CPY allowed only nominal territorial federation with centralized political authority. This was, therefore, a conflict between the goal of national emancipation on one and the ambition for power on the other side.

Keywords: Communist Party of Yugoslavia, Federalism, Centralism, Liberation Front (OF), ZAVNOH

Uvod – predvojna izhodišča

Jugoslovanska državna ideja, ki je imela za cilj postavljanje skupnega političnega okvira za več južnoslovanskih narodov, od svojega rojstva buri duhove v celotnem spektru družbenega življenja tudi v znanstveni skupnosti. Skozi celotno obdobje razvoja številnih različic vizij države je jugoslovansko idejo ves čas spremljala polemika o temeljnem politično-pravnem okviru, ki je vključevala tudi naravo notranje ureditve. V tem kontekstu se z jugoslovanstvom tesno povezuje ideja oz. konstrukt sestavljene ali kompleksne države. Tudi nosilci dveh uresničenih jugoslovanskih idej, ki sta obsegali narode od Slovencev na zahodu do Srbov in Makedoncev na vzhodu, so morali v določenem trenutku upoštevati dejstvo, da obstaja več variacij urejanja države. Razlike med njimi so od samega začetka povzročale nesoglasja med različnimi interesnimi skupinami, ki so predstavljale nosilce teh idej. Nekatere so namreč favorizirale bolj, druge pa manj centralizirano ureditev. Istočasno so določene politične skupine zahtevale notranjo razmejitev v

skladu z zgodovinskimi ali narodnimi mejami, drugi so spet želeli te meje začrtati na novo in poskušati odpraviti narodne delitve v državi. Vprašanje oblike sestavljene države južnih Slovanov je bilo torej večinoma v tesni povezavi z narodnim vprašanjem. Slednje je razvidno tudi iz dosedanjih študij. Ne glede na različne aspekte proučevanja jugoslovanskih državnih tvorb se težko izognemo razpravi o narodnem vprašanju. Odnos do tega vprašanja je še posebej zanimiv pri Komunistični partiji Jugoslavije (KPJ), ki je praktično pol stoletja predstavljala najvplivnejšo politično silo na naših območjih. Pričujoči prispevek obravnava problematiko odnosa KPJ do narodnega vprašanja in posledične načrtovane notranje ureditve povojne države, in sicer v kritičnih dogodkih druge svetovne vojne. V tem kontekstu analizira trenja, ki so se pojavljala na relaciji med vrhom KPJ in organizacijami, ki so pod njenim vplivom delovale na slovenskih in hrvaških območjih v okviru antifašističnih koalicij, in so izhajala iz drugačnih percepcij jugoslovanstva.

Pri analizi vizij jugoslovanske države, ki so bile prisotne med člani ožjega vodstva KPJ, bi bilo iluzorno govoriti o strogo determiniranem cilju oz. o enotni državni ideji, ki se ni spreminjala od začetkov jugoslovanskega komunističnega gibanja vse do realizacije komunistične državne ideje. Enako kot pri drugih političnih strankah, ki so delovale na območju Kraljevine Jugoslavije pred drugo svetovno vojno, so se posamezni parametri državne ideje v vrhu KPJ spreminjali oz. prilagajali širši geopolitični stvarnosti v Evropi. Vendar se zdi, da so bili določeni elementi komunistične državne vizije nekoliko bolj rigidni kot pri večini drugih političnih gibanjih. Jugoslovanski komunisti so bili namreč od samega začetka močno vezani na sovjetsko matico, kar pa nikakor ne pomeni, da so vsi jugoslovanski komunisti ves čas delili identične poglede z Moskvo glede ureditve južnoslovanskega prostora. Ne glede na dejstvo, da je Stalin vsaj na videz odstopil od ideje

svetovne revolucije, ki je bila v določeni meri prisotna pri Leninu, si avtonomnih komunističnih gibanj, ki ne bi iz Moskve dobivala direktive glede strateških vprašanj, nikakor ni želel. Večina novejših analiz formiranja jugoslovanskih komunističnih struktur in zapolnjevanja posameznih funkcij v tej organizaciji potrjuje domnevo o tesni povezanosti KPJ in sovjetskih tajnih služb GPU (*Gosudarstvennoje političeskoje upravljenje*) oz. NKVD (*Narodnyj komissariat vnutrennih del*). Poročila zgodovinarjev in publicistov, ki so imeli dostop do ruskih državnih arhivov, namreč kažejo na to, da bi Josip Broz Tito težko prevzel dominanten položaj v KPJ, če ne bi bil deležen ravno pomoči sovjetskega obveščevalnega aparata (Dedijer 1981, 324). Pred drugo svetovno vojno se je soočal s konkurenco znotraj jugoslovanskih komunističnih struktur, pri čemer sta se izpostavljala Milan Gorkić in Petko Miletić (Eiletz 2009, 157). Številni viri pa poročajo, da naj bi v procesu boja za mesto na vrhu KPJ Josip Broz posređoval številne informacije in dezinformacije, ki so v očeh Kominterne diskvalificirale njegove politične konkurente. Ti so bili praviloma v zelo kratkem roku po Titovih dopisih kadrovskega oddelku Kominterne (oz. policijskega odseku tega oddelka) odstranjeni s strani sovjetskih obveščevalnih služb, s čimer naj bi si moskovska centrala zagotavljala lojalnost KPJ.

Stališča politične Moskve so močno vplivala na odnos KPJ do narodnega vprašanja. Sprva so bili jugoslovanski komunisti zaradi svoje kadrovske sestave naklonjeni unitarni ureditvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) (Banac 1988, 307–315), kar je bilo potrjeno tudi na znamenitem vukovarskem kongresu junija 1920 (Koprivica-Oštrić 1984, 144). Na ne ravno najboljše razumevanje narodnega in nacionalnega problema med južnoslovanskimi narodi so kazali strankarski dokumenti, nastali po formiranju Kraljevine SHS. KPJ se je namreč v teh zavzemala za »eno nacionalno državo z najširšo samoupravo oblasti, okrožij in občin«

ter je zase trdila, da stoji na »braniku ideje nacionalne enotnosti in enakopravnosti vseh narodov v državi« (Banac 1988, 311). S formulacijo o široki lokalni samoupravi in obstoju več narodov, a vendarle v kontekstu države, kjer bodo ti narodi tvorili eno nacijo, se zdi, da v KPJ niso nasprotovali unitaristično-centralistični miselnosti, ki je prevladovala tudi pri tedanjih oblasteh monarhične jugoslovanske države. To je bilo glede na večinsko sestavo prvih jugoslovanskih komunističnih organizacij razumljivo, saj so bili njeni člani, po besedah hrvaškega pisatelja Miroslava Krleže, »bivši zmedeni nacionalni romantiki, ki so bili v svojih predvojnih pogledih in prepričanjih glede narodne osvoboditve nacionalistično orientirani, bili so otroci iz predvojne jugoslovanske mladine, ki je umirala na balkanskih bojiščih ...« (Banac 1988, 311). Takšno dožemanje narodnega vprašanja je bilo faktor, ki je odbijal dober delež prebivalstva nekdanje Jugoslavije, predvsem njenega ruralnega dela, KPJ pa se je bolj kot narodnim sporom posvetila poudarjanju dela s postavljanjem industrijskih delavcev v ospredje svojega političnega programa. Vendar so tudi v tistem času pri posameznih slovenskih komunistih živele federalistične južnoslovanske ideje, predvsem pri Dragotinu Gustinčiču (Glose k narodnostnemu vprašanju 1923, 3). Te ideje so do sredine desetletja vse večjo veljavo dobile tudi v vrhu KPJ, kar je svojo kulminacijo doživelo sredi tridesetih let, ko je še na pokrajinski konferenci v decembru 1934 mogoče slišati, da je treba Kraljevino Jugoslavijo razbiti. Tako radikalna ideja je bila sicer kmalu opuščena ravno zaradi širše sovjetske geopolitične vizije, vztrajalo pa se je na pravici do samoodločbe tako Slovencev kot Hrvatov, ki naj bi se po tem samostojno odločili, ali in na kakšen način bodo ostali v jugoslovanski državi oz. državni skupnosti (Pleterski 1967, 305–306). Iz moskovske perspektive bi namreč Jugoslavija ob prevladi komunistov lahko postala sovjetski most do Jadrana, s čimer bi svoj vpliv razširila do Sredozemlja,

ki je bilo sicer tradicionalno v sferi britanskega vpliva. V tem kontekstu je bilo tudi s sovjetskega vidika boljše Jugoslavijo ohraniti pri življenju (Pirjevec 2011, 34).

Medvojne determinante narodnega vprašanja

Z začetkom vojne so se evropska komunistična gibanja v ključnih točkah še vedno povsem podrejala moskovski matici. Posledično tudi njihovo delovanje ni moglo odstopati od temeljnih okvirov sporazuma Molotov-Ribbentrop. Res je sicer, da medtem ko so se posamezni slovenski komunisti navduševali nad sporazumom Sovjetske zveze (SZ) in Nemčije, so obstajali tudi tisti simpatizerji Partije, ki so bili do tega skeptični, predvsem niso imeli zaupanja v dobrohotnost Berlina in Moskve z vidika slovenskih interesov. Pri tem je izstopal Lojze Ude, ki je bil za razliko od, na primer, Dušana Kermavnerja že pred vojno mnenja, da na SZ ni mogoče gledati v absolutno pozitivni luči (Kocbek 1982, 295). Vendar pa v KPJ sporazumu med SZ in Nemčijo niti niso smeli glasno oporekati, saj obstoj v komunističnem sistemu ni bil možen brez brezpogojnega sledenja moskovskim navodilom, kar je na svoji koži občutila Angela Vode, ki je bila izključena iz Partije ravno zaradi nasprotovanja zvezi z nacistično Nemčijo (Tršan 1994, 125).

Pri načrtovanju Hitlerjevega napada na Jugoslavijo Sovjetska zveza (SZ) ni sodelovala, obenem pa je na okrnjeno harmonijo med Berlinom in Moskvo kazalo tudi dejstvo, da si je SZ prilastila več ozemlja, kot je izhajalo iz dogovora, sklenjenega 23. avgusta 1939, saj je poleg aneksije Besarabije okupirala tudi Severno Bukovino (Krizman 1975, 121). Videti je bilo, da glede jugoslovanskega vprašanja Stalin nastopa indiferentno, a je kljub temu z vlado Petra II. Karađorđevića ohranjal stike še dober mesec po nemškem napadu na Jugoslavijo, in sicer vse do 8. maja

1941. Tedaj je namreč SZ zaradi očitkov, da ni obsodila okupacije Kraljevine Jugoslavije, izgnala jugoslovanskega veleposlanika. Nekatera pričevanja kažejo na to, da moskovska centrala ni imela ambicij po začetku revolucije v Jugoslaviji vse do nemškega napada na SZ v juniju 1941. V tem času naj bi se celo razmišljalo o ustanovitvi posebne Komunistične partije Neodvisne države Hrvaške (NDH), čemur je bil naklonjen tudi del zagrebških komunistov, nenaklonjena pa večina v vrhu KPJ (Horvatić 2017). Večina jugoslovanskih komunistov je po napadu na Jugoslavijo delovala po ustaljeni praksi oz. v skladu s sovražnim odnosom do jugoslovanske vlade in kralja Petra II. Posledica je bila spodbujanje dezerterstev med jugoslovanskimi vojaki s širjenjem teze, da so vojaki v kraljevi vojski le topovska hrana za britanske imperialistične načrte (Tomasevich 1979, 86). Razbitje stare Jugoslavije je bilo sicer v skladu s predvojnimi ambicijami članov KPJ, vendar se je to nanašalo na spremembo oblasti in notranje ureditve države, obenem pa se zdi, da drugi parametri temeljnega geopolitičnega okvira, predvsem zunanje in eventualne notranje meje ter središče države (oz. držav), v KPJ niso bili v prvem planu. A dejstvo je, da je SZ s konkludentnim ravnanjem indirektno kazala na tiho priznanje novonastalega stanja, v katerem je bil zrušen državni subjekt, ki je imel na makro-geopolitični sliki pomembno funkcijo predvsem v britanski in francoski viziji ureditve Evrope. Posledično je tudi del slovenskih komunistov takoj sprejel novonastalo situacijo. Prekmurski slovenski komunisti so po priključitvi Prekmurja k Madžarski nemudoma poslali svojega predstavnika v Budimpešto, enotnost slovenskih in madžarskih komunistov v Prekmurju pa je bila motivirana z medsebojnimi pričakovanji glede začetka revolucije v samem jedru Evrope – v Nemčiji (Godina 1980, 35–37). Obenem so konec junija 1941 italijanski in nemški vojaki z letaki slovenskih

komunistov vabljeni, naj sledijo ciljem Rdeče armade, ki je tako »vaša (italijanska in nemška) kot naša najboljša zaveznica«. Tudi slovenska komunistična elita ni kazala drugačnih stališč. Boris Kidrič naj bi maja 1941 celo zapisal: »Ponosen sem, da smo zrušili ta jugoslovanski nestvor!« (Godeša 2006, 19–25). Kljub temu so slovenski komunisti takrat vsaj deklarativno poudarjali že znano načelo samoodločbe celotnega slovenskega naroda, a jugoslovanskega državnega okvira se med 6. aprilom in 22. junijem 1941 ni omenjalo (Vodušek Starič 1992, 36).

Razmere so se dramatično spremenile z napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo. Ravno 22. junija 1941 je jugoslovansko zgodovino pisje zabeležilo prve diverzantske akcije komunistov na Hrvaškem in v Srbiji. Te akcije vsaj z vidika narodnega vprašanja sicer niso imele tako pomembnega učinka (Žarić 1988, 150–151), kot ga je imel poskus sklepanja sporazuma z manjšimi političnimi strankami s ciljem preprečevanja vrnitve »na staro«. Primer tega je bil sporazum KPJ s predsednikom Zemljoradničke stranke Dragoljubom Jovanovićem, v katerem se je poleg skupnega boja proti okupatorju in skupnih delavsko-kmečkih odborov opredeljeval tudi boj za sovjetsko oblast ter skupni boj proti angleškim agentom in njihovim poskusom vzpostavitve starega sistema (Broz 1977a, 42). Od tega trenutka dalje je bilo v letakih in glasilih KPJ mogoče zaznati ponoven trend istovetenja fašizma z najpomembnejšim ideološkim sovražnikom komunistov – kapitalizmom. Kominterneta je takoj po začetnem šoku nemškega izdajstva začela iskati možnosti za izkoriščanje celotnega vojaškega potenciala komunističnih gibanj, kar bi lahko zmanjšalo pritisk »Wermachta« na SZ. Tako je vrhovna komunistična organizacija 9. julija 1941 uradno sprejela odločitev o vzpostavitvi vzporednega centra oblasti na celotnem območju nekdanje Jugoslavije (Banac 1990, 20; Cencić 1983, 226–227). To

je označilo formalni začetek rušenja oblasti, postavljene na različnih delih pogorišča Kraljevine Jugoslavije s strani Nemčije in njenih zaveznikov, žarišče operativnega delovanja KPJ pa je končno spet prišlo v neposredno zvezo z njenimi temeljnimi ideološko-strateškimi cilji. Ravnanje jugoslovanskih komunistov je bilo tudi tokrat determinirano z navodili Moskve. Izkušnja preživetih predvojnih dni v SZ pa naj bi samemu Josipu Brozu Titu očitno vcepila strah pred dolgo roko NKVD, ki se ji je na vsakem koraku poskušala dokazati lojalnost. Iste kaznovalne metode je Broz uporabljal ob posamičnih deviacijah članov KPJ. Te so varirale od suspenza, kot se je to zgodilo v primeru Borisa Kidriča, ko je slovensko vodstvo najelo kredit pri zahodnih zaveznikih (Vodušek Starič 1992, 81), prek odrekanja pomoči neubogljivim članom, kar je na svoji koži občutil Lovro Kuhar (Prežihov Voranc) (Gabrič 2010, 78–80), vse do najbolj radikalnih represivnih metod. Močno opiranje na SZ je bilo posledično skozi celotno vojno mogoče občutiti ne le na ideološko-simbolični ravni, na primer pri uporabi simbolov in v verzih partizanskih pesmi, temveč so se celo pri vodenju pravnih procesov partizanska vojaška oz. »ljudska« sodišča pogosto sklicevala na zakonodajo in pravni red SZ, saj domačih komunističnih predpisov na tem področju ni bilo (Vodušek Starič 1992, 14).

Na vojno oz. na okoliščine, ki jih je ta prinesla, je bila KPJ sorazmerno dobro pripravljena. Poleg dejstva, da je revolucionarni prevrat v vojni relativno lažje izvedljiv, je KPJ zaradi odnosa z medvojnimi monarhičnimi vladami praktično celotno medvojno obdobje izvajala priprave na revolucionarno zamenjavo oblasti. Ker je bila potisnjena v ilegalo, ni niti imela možnosti osvojiti oblasti po demokratični poti, tudi če bi ji uspel podvig prepričevanja ljudskih množic. To je vsekakor vplivalo na večjo stopnjo pripravljenosti delovanja v izrednih razmerah v primerjavi z drugimi strankami,

ki niso bile vajene delovati zunaj zakona in se niso znašle v anarhiji druge svetovne vojne. V skladu s strategijo prevzema oblasti je bil temeljni cilj stranke uničevanje oz. prevzem državnega aparata predvojne Jugoslavije, kar je pozneje potrdil tudi sam Josip Broz na petem kongresu KPJ (Simić 2009, 165). Istočasno, na samem začetku vojne, zavzemanje za južnoslovanski državni okvir (brez Bolgarije) ni bilo samo po sebi umevno. Pred vojno so se namreč nekateri jugoslovanski komunisti spogledovali celo z idejo nacionalnih komunističnih tvorb (Tomasevich 1979, 29), vendar je vodstvo Partije zelo hitro uvidelo, da bi se s takšnim zagovarjanjem komunisti po vsej verjetnosti utopili v mednacionalnih sporih, značilnih za tradicionalne politične stranke. Navzven je zato KPJ poudarjala poslanstvo osvobajanja celotnega jugoslovanskega območja, kar je istovetila z nacionalno osvoboditvijo vseh južnoslovanskih narodov. V tem pogledu se je politični program KPJ v veliki meri prekrival ravno z njihovim tedaj največjim političnim nasprotnikom. Propagandni aparat KPJ je posledično ves čas opozarjal na ideološko razliko s predvojno oblastjo, ki ji je očital brezobzirno izkoriščanje delavskega naroda in individualno ter kolektivno kršenje pravic. Po prepričanju komunistov so bili namreč državljani kraljevine Karadorđevićev brez političnih pravic, obenem pa naj bi bili tudi sami narodi v tej državi v neenakopravnem položaju (Ziherl 1945, 45). KPJ je torej poskušala razširiti prepričanje, da so nacionalne buržoazne skupine namerno spodbujale nacionalizme v svojem prizadevanju za eksploatacijo ljudstva.

Ideja rešitve narodnega vprašanja je v drugi svetovni vojni postala ena od temeljnih stebrov komunističnega koncepta, kot se je ta predstavljal navzven pri poskusu pridobivanja podpore ljudskih množic. Slednje so bile potrebne predvsem zaradi krepitev borbenega potenciala, saj se je vodstvo KPJ za razliko od slovenskih konservativnih struj, osrednjega dela Hrvaške kmečke stranke (HSS)

in tudi Draže Mihailovića veliko manj branilo radikalnih potez in vojaških spopadov s svojimi nasprotniki. KPJ se je v tem kontekstu morala vsaj poskušati otresti anacionalne stigme, ki so jo poudarjali predvsem v njej konkurenčnih taborih. Posledično so se motivi precejšnjega dela aktivnih borcev (partizanov) za sodelovanje v vojni v marsičem razlikovali od motivov njihovega vodstva. Primarni interni cilj vrha KPJ je bil namreč prevzem oblasti oz. boljše vizija južnoslovenskega območja, partizanski odredi pa so na popularnosti pridobivali ravno zaradi dejstva, da so predstavljali edino silo, ki se je bila pripravljena spustiti v spopad z na videz bistveno močnejšim nasprotnikom. Skrivanje drugih ideoloških komponent boja za idejo narodne osvoboditve se je pokazalo kot uspešno, partizanski borci pa so bili šele po vstopu v vojaške enote podvrženi intenzivnemu ideološkemu preusmerjanju preko t. i. političnih komisarjev. Tudi razvoj državnih idej je bil ravno zaradi raznorodnosti partizanskih enot izrazito pester. Tako so znotraj partizanskega gibanja v obdobju 1941–1945 obstajale različne variacije državnih konceptov, ki jih je družila želja po spremembi trenutne oblasti. Ti koncepti so se razlikovali tako glede zunanjih meja želene državne tvorbe kot tudi glede meja in avtonomije posameznih enot znotraj nje. Ravno v tem se je kazalo različno razumevanje nacionalnega vprašanja med operativnimi izvrševalci diverzantskih in drugih vojaških akcij na eni ter vrhom KPJ na drugi strani. Alternativne državotvorne misli, ki se niso ves čas vklaplajale v okvir KPJ, so bile prisotne predvsem pri slovenskih in hrvaških partizanih, medtem ko je umik komunistov iz Srbije konec leta 1941 nekoliko omrtvičil srbsko partizansko delovanje.

Državne vizije v Osvobodilni fronti

Razvoj gibanja, ki je preraslo v oborožen odpor proti okupacijskim silam, je na Slovenskem imelo specifično pot. Osvobodilna

fronta (OF) se v javnosti prvič omeni 26. aprila 1941 v letaku centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (KPS). Takrat se gibanje še vedno imenuje protiimperialistična fronta slovenskega naroda, OF pa se ustali šele z nemškim napadom na SZ. Gibanje na začetku vojne ni imelo pomembnejših razsežnosti, niti znotraj same KPS ni obstajal konsenz glede odnosa do Nemčije, ki je takrat še bila v paktu s SZ. Med slovenskimi komunisti je bil namreč precejšen delež tistih, ki so po opisih zahodnih obveščevalcev kazali »patološko občudovanje« sovjetov (Vodušek Starič 1992, 112). V skladu s tem je bilo tudi na slovenskih tleh na samem začetku vojne še vedno več kritik na račun zahodnih zaveznikov pod vodstvom Velike Britanije (VB), kar je doživelo vrhunec z omogočanjem azilantskega statusa jugoslovanski vladi in kralju v Britaniji. V skladu s tem določeni indici kažejo na nenaklonjenost Slovencev v KPS do jugoslovanskega državnega okvira, kar se je pozneje poskušalo prikriti z uničevanjem in potvarjanjem dokumentov (Godeša 2006, 18–20).

Slovenski komunisti so se glede na druge veje KPJ znašli v nekoliko bolj občutljivem položaju, saj sta jim obrobna geografska lega in neposreden nadzor okupacijskih sil predvsem v nemški okupacijski coni oteževali stik s centralo. Istočasno pa je ta oteževalna okoliščina omogočila nekoliko bolj avtonomen razvoj slovenskega komunističnega gibanja med samo vojno. V tem procesu je KPS delovala kot združevalno jedro, ki je okoli sebe zbiralo vsa politična in druga družbena gibanja, ki niso bila naklonjena prejšnjemu režimu in so nasprotovala okupaciji. Delo so jim z določenimi nepremišljenimi potezami nekoliko olajšali ravno nekateri člani bivših institucij, saj so se kompromitirali s poskusi kolaboracije z nemškimi, italijanskimi ali z madžarskimi okupacijskimi oblastmi. OF je posledično resnično lahko postala konglomerat raznovrstnih protiokupacijskih sil, ki je vključeval tudi del privržencev pred-

vojnega režima, ki ni iskal zavetja pri silah osi. V njenem izvršnem odboru so namreč sedeli predstavniki vseh ustanovnih skupin, in sicer poleg KPS, tudi katoliške oz. krščansko-socialne skupine, del organizacije Sokol in nekateri drugi kulturni delavci. Koalicija je torej v najožjem smislu predstavljala interesno združenje, vsaki skupini pa je ta omogočala zadovoljitev specifičnih potreb. Glede na podporo prebivalstva in prisotnost v javnem življenju so bile skupine znotraj OF, razen KPS pred vojno, večinoma marginalne, kar je vplivalo na to, da organizacija pravzaprav nikoli ni bila koalicija enakovrednih partnerjev, saj je KPS v njej od samega začetka imela možnost določanja najpomembnejših položajev v njenih organih, predvsem v oboroženih enotah in propagandni ter obveščevalni službi. OF je za druge skupine predstavljala platformo za vstop na politično prizorišče, ki naj bi jim omogočila tako boj zoper trenutno stanje, večini pa tudi zoper vrnitev v obdobje jugoslovanske monarhije. Istočasno je KPS izkoriščala prisotnost skupin različnih barv za prikazovanje slovenskega karakterja gibanja in navidezno manjše poudarjanje internacionalne komunistične komponente. Ravno ta lastnost je nepovratno vplivala tudi na razvoj dela slovenskih komunistov, še bolj pa je to vplivalo na privabljanje slovenskih množic. Predvsem to velja za Primorsko, kjer je bil nacionalni naboj zaradi dolgotrajnejše fašistične represije, ki se je pogosto enačila z italijansko represijo nad Slovenci, najbolj občuten. Da se je pri Slovencih v revolucionarne motive močno vpletel cilj narodne emancipacije in doseganje statusa nacije, kaže primer ljudsko-frontne himne: »Hej Slovenci, mar na veke nam bo gospodaril Rim in Belgrad, carski Dunaj, beli generali? Vstani sin gmajne, vstani kmet slovenski ramo z delavcem ob rami zgradi dom slovenski« (Čepič idr. 1995, 30). Takšno poudarjanje slovenstva je bilo v ospredju skozi celotno obdobje vojne in še dolgo tudi po formalnem zmagoslavju zavezniške koalicije. Istočasno je bila

revolucija vsaj s strani vodilnih predstavnikov nekoliko potisnjena v ozadje. OF je postopoma pridobivala širšo podporo, KPS pa je ob tem šla v prid širša politična stvarnost. SLS namreč ni našla vzvoda za reševanje slovenskih težav niti v okviru kraljeve jugoslovanske vlade v Londonu niti v obliki konkretnih dejanj na slovenskem ozemlju. Sprva je kazalo, da zahodnim zaveznikom ne bo uspelo ustaviti nacističnega pohoda po Evropi, samo Moskva pa naj bi bila dejavnik, ki lahko pod svojo zaščito vzame tudi majhne slovenske narode. OF je tako postala najmočnejša politična sila, ki je na slovenskih tleh odprto nastopala zoper okupacijo in s tem ustvarila predpogoj za skrajno izkoriščanje svojega potenciala mobilizacije slovenskih množic.

V sklopu strategije doseganja primata med zastopniki slovenskih nacionalnih interesov je OF kontinuirano gradila institute in organe vzporedne oblasti. Tako je bil 16. septembra 1941 na tretjem zasedanju vrhovnega plenuma OF ustanovljen Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), ki naj bi »v času osvobodilne borbe edini predstavljal, zastopal, organiziral in vodil slovenski narod v sklopu priprav na narodno revolucijo« (Godeša 2008, 145). Ob tem je plenum določil, da je »vsako organiziranje izven okvira OF v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo« (Osolnik 2007, 417), sankcija za oboroževanje zunaj partizanskih čet pa je bila opredeljena 27. maja 1942, in sicer »bo ustreljen vsakdo, ki bo vršil priprave za formiranje kakršnih koli oboroženih grup izven partizanov oziroma čet, ki so podrejene Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet« (Vodušek Starič 1992, 14). Odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev ter združitvev je opredelil izdajalce slovenskega naroda, in sicer so to bili vsi tisti, ki bi okupatorju pomagali pri sklicevanju na podporo slovenskega naroda. Za takšno dejanje, pa čeprav je bilo storjeno iz malomarnosti, je sledila smrtna kazen (Ferenc 1962, 199). S tem je

OF nase tudi formalno prevzela izključno pravico boja proti okupatorju in prepovedala kakršno koli avtonomno delovanje zunaj okvira gibanja pod komunističnim vodstvom. O državnopravnem položaju slovenskih področij po vojni se je, kot rečeno, sprva manj govorilo. Pri delu Slovencev je še vedno živel ideal »Zedinjene Slovenije«, a jugoslovanski okvir v tem političnem taboru ni bil osovražen kot v nekaterih drugih segmentih slovenske družbe, saj velik del slovenskih partizanov iz primorskih krajev od Trsta do Gorice niti ni bil dobro seznanjen s položajem Slovencev v Kraljevini Jugoslaviji.

Glede na navedeno lahko dejansko kot prvi korak k obuditvi jugoslovanskega državnega koncepta štejemo vzpostavitev ponovnih diplomatskih stikov med SZ in jugoslovansko vlado v Londonu septembra 1941. V iskanju kompromisnih strateških smernic za prihodnost južnoslovanskega področja je predstavništvo vlade monarhične Jugoslavije kot predpogoj postavljalo kontinuiteto vladavine dinastije Karađorđević in jugoslovansko platformo po vojne države. Slednje se je potem preko »nasveta« Moskve vneslo tudi v dokumente KPJ in povezane organizacije. Državnopravne smernice so bile nato opredeljene tudi v OF, in sicer 1. novembra 1941 v okviru temeljnih točk političnega programa, med katerimi je bila tudi eksplicitna navedba jugoslovanskega okvira. S tem je KPS omogočila proces povečevanja legitimnosti osvobodilnega karakterja partizanskega gibanja in zadovoljila skupino Stara pravda, ki je bila zbrana okrog Črtomirja Nagodeta in ni priznavala razkosanja Jugoslavije. Programu sta bili malo pred koncem leta (21. decembra 1941) dodani še dve točki. Prva oz. skupno osma točka se je glasila: »V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavljala in branila

z vsemi sredstvi« (Osolnik 2007, 417). S tem sta OF in KPS znotraj nje spremenili, in kot se je izkazalo, tudi dokončno opredelili svojo pozicijo v širših mednarodnih odnosih. Donedavni imperialisti so postali zavezniki, s katerimi se je gradil konkurenčno-sodelovalen odnos.

Privid popuščanja pri ideji sovjetizacije celotne Evrope je bil posledica širših političnih potreb in dogovorov med Moskvo, Londonom in Washingtonom, medtem ko se je ideal »Zedinjene Slovenije« pretil v načelo samoodločbe, ki ga je OF opredelila kot vrhovni pravni institut, nadrejen vsem drugim tudi v okviru vprašanja jugoslovanske državne tvorbe. To se je potrdilo v začetku leta 1942, ko se je v dokumentih OF omenjala samo samoodločba, medtem ko se je jugoslovanski okvir venomer izpuščal, saj je bil za nekatere člane KPS koncept jugoslovanstva še vedno prispodoba za državo Karađorđevićev, v kateri Slovenci niso realizirali želene stopnje politične emancipacije. To so potrjevale kritike dela slovenskih komunistov, ki so zagovornike jugoslovanstva še vedno pogosto označevali za privržence velikosrbskega hegemonizma in unitarizma (Godeša 2008, 146). Še posebej se je to odrazilo v obdobju, ki je sledilo prvim spopadam četnikov in partizanov v Srbiji, čemur je sledil izstop Stare in nove pravde ter Jugoslovanske ženske zveze iz OF (Čepič idr. 1995, 44). Do dokončnega sprejetja jugoslovanskega državnega koncepta s strani slovenskih komunistov je prišlo šele neposredno po prvem zasedanju Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ - *Antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*) v Bihaću 26. novembra 1942. Tam sicer slovenskih predstavnikov ni bilo, saj je zaradi nemške ofenzive obvestilo o tem prišlo prepozno. Tako je moral izvršni odbor OF naknadno imenovati slovenske predstavnike v ta organ, ob čemer je poudaril: »V novo Jugoslavijo bo zato svobodna in združena Slovenija, od Trsta do Špilja, od Kolpe do

Celovca, stopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam« (Osolnik 2007, 418). S tem je OF izrazila zahtevo po drugačnem položaju Slovencev, kot so ga imeli v Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer lahko opazimo tako načelo samoodločbe kot tudi idejo slovenske države. Pri opredelitvi slednje je predvsem pomembno omenjanje Trsta in Celovca, torej ambicije po priključevanju celotnega slovenskega etničnega prostora, ki naj bi se vključil v Jugoslavijo. Ne nazadnje je to v pismu Titu decembra 1942 potrdil sam delegat politbiroja za slovenska in hrvaška območja Edvard Kardelj, ko je ugotovil, da se bodo Slovenci mednarodno najlažje utrdili prav s pomočjo Jugoslavije (Godeša 2008, 146). S tega vidika je torej bila za Slovence v KPS Jugoslavija le pripomoček za lastno narodno uveljavitev, saj si je takrat višjo stopnjo politične emancipacije od slovenske enote v federalni južnoslovanski državi le malokdo lahko predstavljal. S tega vidika celotna OF niti ni bila bistveno drugačna od nasprotnega slovenskega tabora, ki se je boril proti revoluciji pod vodstvom Partije, a ni našel strateškega pokrovitelja pri kateri izmed zmagovalnih velikih sil (Godeša 2006, 10).

Nacionalno vprašanje v KPH

Nemški napad na SZ je dokončno sprožil aktivno vključevanje v vojno pri hrvaških komunistih, ki so delovali v okviru Komunistične partije Hrvaške (KPH), tudi pri tistem delu, ki je bil pred tem naklonjen iskanju sožitja z novimi oblastmi NDH. Njen centralni komite je namreč 22. junija 1941 z ilegalnega zagrebškega radia poslal poziv proti vključevanju Hrvatov v kontrarevolucionarno armado, ki naj bi skupaj z nemško vojsko korakala na Moskvo. Vrh tedanje komunistične strukture so sestavljali Vlado Popović, Rade Končar in Andrija Hebrang, pri čemer je imel ravno slednji ključno vlogo opredeljevanja političnega programa in taktično-opera-

tivnega delovanja partizanov na Hrvaškem (Kisić-Kolanović 1996, 55). Z renomejem izkušenega komunista, člana KPJ od leta 1919, ki je v obdobju prve Jugoslavije preživel skoraj trinajst let v zaporu, je kmalu prevzel pobudo in 17. novembra 1941 postal sekretar centralnega komiteja KPH (Ivanković-Vonta 1988, 15). Februarja 1942 ga je aretirala policija NDH in ga zadržala v ujetništvu, vse dokler ni septembra istega leta partizanska stran za njega in skupino drugih članov komunističnega gibanja ponudila zamenjavo zapornikov. Hebrang se je sicer takoj vključil v vodenje Centralnega komiteja KPH in zopet prevzel dolžnost partijskega sekretarja, vendar se je ravno ta sedemmesečna odsotnost pod ustaškim nadzorom po vojni pokazala kot pomemben element konspiracije zoper njega.

Ožje vodstvo KPH je imelo za razliko od slovenskih komunistov, ki so v okviru OF nekoliko lažje gradili status borcev za nacionalno svobodo Slovencev in v to vpletali revolucionarno komponento, pri opredeljevanju političnega programa bistveno ožji manevrski prostor. Bistvena razlika se je izkazovala v dejstvu, da je Hrvaška vendarle eksistirala kot poseben subjekt mednarodnega prava v tedanjih okoliščinah, medtem ko je bilo pri Slovencih zaupanje v možnost uresničitve posebne slovenske države precej skromno (Godeša 2006, 12). Ob dejstvu obstoja NDH kot državnega subjekta hrvaškega naroda je bilo namreč nekoliko težje izpostavljanje komunističnega prizadevanja za višjo suverenost Hrvatov, a to še zdaleč ni pomenilo, da nacionalno vprašanje pri hrvaških komunistih ni imelo izredno pomembne vloge. Državotvorna strategija KPH je bila nekoliko bolj kompleksna tudi zaradi strukture ljudi, ki jo je poskušala pritegniti pod svoje okrilje, in sicer predvsem pasivnih članov HSS in srbskega prebivalstva v hrvaških krajih. Za pridobivanje naklonjenosti prvih so se hrvaški komunisti najprej osredotočili na rušenje teze oblasti NDH, da je z vzpostavitvijo nove države hrvaški narod uresničil svoje sanje o narodni neodvisnosti. V sklopu tega

so letaki Narodne fronte in komunistično časopisje od nacističnega napada na SZ poskušali dokazati, da NDH ne izpolnjuje osnovnih elementov narodne neodvisnosti in je ustaška oblast le orodje v rokah nacističnih sil. Ob tem so bili propagandni cilji usmerjeni v diskreditacijo tedanjega vrha HSS in vojaških nasprotnikov, pričemer se je izpostavljala zločinska narava in nehumanost Nemčije ter vseh njenih zaveznic. V tem kontekstu se je tudi ves čas vojne napovedoval njihov skorajšnji propad (Bratanić in Ražnjević 2016, 428-429). Srbsko prebivalstvo se je na drugi strani nagovarjalo s tezo, da ga le partizansko gibanje lahko zaščiti pred državnim terorjem. Seveda, enako kot na slovenskih tleh, tudi na Hrvaškem partijski organi niso zanemarili najpomembnejšega nasprotnika, jugoslovansko vlado in četniško gibanje pod Mihailovičevim vodstvom. Slednje, razen izjem v Dalmaciji, ni imelo pomembnejše podpore med Hrvati, drugače pa je bilo s Srbi na Hrvaškem, ki so v večini še vedno prisegali na srbskega kralja. Hrvatom je KPH v sklopu svoje strategije zagotavljala zaščito pred velikosrbskim hegemonizmom, ki naj bi ga podpirala jugoslovanska vlada v Londonu, obenem pa je srbskemu delu prebivalstva vsaj v začetni fazi tolerirala četniški element, dokler je ta bil v skladu s cilji KPH.

Zdi se, da je KPH najmanj težav imela pri pridobivanju simpatij tistega dela hrvaškega prebivalstva, ki je ostal zunaj NDH, torej pod italijansko oblastjo v Istri, Kvarnerju in v severni Dalmaciji. Istočasno je bil največji izziv prodreti do jedra kmečkih množic, ki se je še vedno nagibalo k HSS. Najmočnejša hrvaška stranka se je odločila za politiko čakanja; ni odobraval oboroženega upora, obenem pa njeni vodje v veliki večini niso sodelovali z novimi oblastmi. Do delitve je sicer prišlo pri opredeljevanju podpore četnikom. Juraj Krnjević je namreč kot vladni minister v maju 1942 preko radia BBC poslal poziv hrvaškemu narodu, naj podpre četnike, za kar je lobiral tudi pri hrvaških izseljencih v ZDA (Jurčević

2005, 42-44), člani HSS na območju Hrvaške pa so temu nasprotovali. KPH je poskus združevanja z vodstvom HSS zaznavala kot prenevaren, saj je predvsem na področjih ožje Hrvaške in Slavonije to še vedno uživalo preveliko podporo, kar je impliciralo nezmožnost nevtralizacije avtonomnega vpliva HSS, tudi če bi jo KPH uspela vključiti v antifašistično koalicijo po vzoru slovenske OF. HSS se je torej izpostavljala kot najverjetnejši nosilec oblasti na Hrvaškem v primeru poraza sil osi, zaradi česar je KPH začela izvajati obsežno propagando zoper njene posameznike, predvsem predsednika Vladka Mačka. Istočasno je intenzivno poskušala privabiti druge vidne člane HSS k sodelovanju s partizani, kar naj bi vneslo razdor v stranko in razdelilo njeno volilno jedro (Boban 1987, 276-306). Primer zasledovanja te strategije je objava (Banac 1990, 92) iz maja leta 1943:

V kolikor ne bi bilo na Hrvaškem Narodnoosvobodilne vojske, v kolikor ne bi bilo na Hrvaškem ZAVNOH-a, v kolikor ne bi bilo na tisoče in tisoče Hrvatov, kateri so navkljub Mačkovim pozivom na »čakanje« vstali z orožjem v roki proti zaslužnjevalcem Hrvaškega naroda, bi danes svobodoljubni svet gledal na Hrvaško kot na sovražno deželo, na hrvaški narod pa kot na zaveznika največjega sovražnika človeške družbe [...] Na eni strani se Pavelićeva »Nezavisna Hrvatska« bojuje proti Zaveznikom. Z druge strani pa formalno v tujini predstavljajo Jugoslavijo velikosrbski hegemonistični elementi, kot so begunci v londonski vladi, Draža Mihailović itd., katerim pomagajo določeni reakcionarni imperialistični krogi v tujini. Tem velikosrbskim protinarodnim in protihrvaškim elementom lebdi pred očmi samo en cilj: nasproti enodušni želji svobodnih enakopravnih narodov želi ta gospoda obnoviti velikosrbsko hegemonijo v Jugoslaviji, podrediti hrvaški, slovenski in druge narode Jugoslavije, ponovno zavihetati bič izkoriščanja in zatiranja nad njimi.

Strategija hrvaških komunistov je doživela prelomni trenutek z zasedanjem AVNOJ-a v Bihaću. V ustanovitvi njegove podružnice (*»Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske«* – ZAVNOH) je bilo mogoče razbrati potrjevanje hrvaške suverenosti s strani KPJ. To je bilo celo večkrat nedvomno ponovljeno na junijskem ustanovnem srečanju, ko se je poudarjalo, da bo KPH zasledovala cilje hrvaškega narodnega gibanja, da bo branila tako hrvaško avtonomnost v Jugoslaviji kot suverenost hrvaškega naroda. Sam Hebrang je označil ustanovitev ZAVNOH kot rezultat stoletnega boja Hrvatov za lasten politično-predstavniški organ (ZAVNOH 1964, 171–179). Drugi govorniki so šli celo dlje. Karlo Mrazović je na primer KPH izenačil z narodnimi gibanji, ki sledijo tradiciji hrvaških narodnih gibanj pod vodstvom Matije Gubca in Anteja Starčevića (ZAVNOH 1964, 179–181). Ravno tako se je zagotavljalo, da je to narodno gibanje, ki ga ne sestavljajo samo komunisti, da ne bo radikalnih socialnih in političnih reform in da pravi privrženci HSS ter ideje Stjepana Radića nimajo druge izbire kot združitev moči v okviru ZAVNOH. V tem kontekstu je bil zopet kritiziran Vladko Maček, ki naj bi izdal Radićeve ideale, slednji pa naj bi, če bi bil še živ, zagotovo sledil boji, ki ga je zagovarjala KPH (ZAVNOH 1964, 196–197). V skladu s tem je Božidar Magovac, sicer član HSS, začel tiskati časopis *»Slobodni dom«*, ki je civilno prebivalstvo nagovarjal k pristopu k partizanom (Irvine 1992, 24). Na podoben način se je pristopalo tudi v hrvaško domobransko vojsko, na njene pripadnike je ZAVNOH naslovil naslednji poziv: *»Priključite se brez oklevanja takoj tudi vi k borcem za polno svobodo in neodvisnost Hrvaške, v kateri bo Hrvat sam svoj gospodar in si bo sam v popolni svobodi uredil svoj dom«* (ZAVNOH 1964, 277). To je dalo novo dimenzijo krepitvi hrvaških partizanskih vrst, predvsem s pridobivanjem podpore na levem krilu HSS, kar je označilo tudi začetek lažjega privabljanja hrvaških kmečkih

množic v gibanje pod okriljem jugoslovansko usmerjene centrale, ki se je do tedaj zatikala predvsem pri dokazovanju, da se v novi Jugoslaviji ne bosta ponovila srbski hegemonizem in centralizem.

Tudi centrala KPJ je sprva ZAVNOH v svojem tisku poudarjala bolj kot AVNOJ. Še več, Tito se je zavzemal za manjšo kritiko Mačka, saj je bilo to pomembno v njegovi taktiki pridobivanja britanske podpore (Dedijer 1981, 1150). Kljub temu je vrh KPJ ostal previden in ni želel prehitrega množičnega priključevanja članov HSS, posebej če bi to impliciralo nevarnost ustvarjanja nekakšnega novega HSS znotraj Narodno-osvobodilne vojske (NOV), ki bi s tem dobila drugo ideološko dimenzijo. Sam Josip Broz se je zavedal potenciala, ki ga je imelo hrvaško kmečko gibanje, srbski del KPJ pa je v tem videl nevarnost hrvaške dominacije v NOV in posledično postavljanje hrvaških Srbov v podrejen položaj. Ravno usklajevanje napetih hrvaško-srbskih odnosov je bilo ključnega pomena za uspeh KPH na Hrvaškem. Vodstvo KPH se je s premišljeno taktiko lotilo pridobivanja vse širše podpore hrvaških Srbov. V ta namen so bili v gibanje najprej vključeni srbski intelektualci iz večjih mest in območij, kjer srbsko prebivalstvo na Hrvaškem ni bilo v večini. Slednji so namreč lažje pristajali na politiko skupnega delovanja, medtem ko so bili preostali Srbi, predvsem v Liki in dalmatinskem zaledju, v veliki večini podporniki četniškega gibanja. S ciljem pridobivanja čim širše podpore in vključevanja tudi predelov, večinsko naseljenih s Srbi, je KPH sistematično sprejemala pravne akte, ki so izničevali diskriminacijske ukrepe NDH, enakopravna pa je postala tudi uporaba cirilične pisave. Hrvaški komunisti so torej bili zaradi kompleksnejših razmerij tako glede vojaških enot kot tudi zaradi drugačne narodne sestave, prisiljeni voditi koalicijsko politiko, ki je vključevala vse tiste, ki so nasprotovali hrvaški državi pod okriljem nacistične Nemčije. To se je odrazilo tudi na pestrosti

kadrovske zasedbe izvršnega odbora ZAVNOH na zasedanju v Plaškem oktobra 1943, na katerem pa je vendarle prevladala Hebrangova vizija o Srbih kot manjšinskem in ne konstitutivnem elementu na Hrvaškem znotraj Jugoslavije. Predsedniško mesto je bilo namreč prepuščeno pisatelju Vladimirju Nazorju, medtem ko so podpredsedniške funkcije zasedli Rade Pribičević (nekdanji član Srbske demokratske stranke), Filip Lakuš (eden izmed vodilnih članov HSS) in sam Andrija Hebrang. Ravno Pribičević je bil kot srbski predstavnik v ZAVNOH nekoliko bolj naklonjen sprejetju manjšinskega statusa za hrvaške Srbe, kar je potrdil v svojem zapisu poleti 1944 (Banac 1990, 99–100):

Mi bomo vršili tudi svojo dolžnost do Hrvaške kot vsak dober sin Hrvaške in bomo branili njene pravice federalne države v sklopu skupne Jugoslavije [...] Na Hrvaškem na enega Srba pridejo trije Hrvati. S kakšno pravico lahko tisti en Srb zahteva od treh Hrvatov, da se z njimi skupaj vpreže v velikosrbski voz in da se v imenu tega enega Srba zaničuje tako Srbe kot Hrvate?

Zdi se, da je bil v primeru formiranja ZAVNOH, ki je predstavljal alternativno medvojno hrvaško vlado, najden nekakšen skupni imenovalec. Srbi v hrvaškem partizanskem gibanju so namreč vsaj v določenem medvojnem trenutku pristali na manjšinski položaj znotraj Hrvaške, na drugi strani pa so Hrvati pristali na federalni koncept, po katerem bo Hrvaška le ena federalna enota v jugoslovanski državi z relativno srbsko večino. V nekoliko širši historični perspektivi odnosov med Hrvati in Srbi na večinsko hrvaških področjih to pravzaprav ni bilo nič novega. Hrvaški Srbi, ne upoštevajoč seveda tistega dela z velikosrbskimi nazori, so bili pripravljeni priznati hrvaški državni okvir le pod pogojem, da je slednji popolnoma vključen v specifičen južnoslovanski koncept,

ki ni vključeval Bolgarov in je imel svoje politično središče v Beogradu. V tem okviru so razumljivi tudi posegi KPJ na makedonskih območjih, saj je bilo tam zamenjano komunistično vodstvo na čelu z Metodijem Šatorovom, ko se je le-to preveč približalo Bolgarski komunistični partiji (Deželak Barič 2005, 159).

Glede na dejstvo, da je bil geopolitični okvir prihodnje države določen v podobnih okvirih kot Kraljevina SHS/Jugoslavija po prvi svetovni vojni, ne preseneča, da je tudi urejanje odnosov med različnimi političnimi strujami znotraj ZAVNOH močno spominjalo na koalicijska sodelovanja v stari Jugoslaviji. To je z vidika vrha KPJ predstavljalo tveganje, na kar nakazuje tudi dejstvo, da je predsednik AVNOJ-a Ivan Ribar potožil Titu, da ZAVNOH ne bi smel na lastno pest reševati vprašanja Srbov na Hrvaškem (Pleterski 1988), podobnega mnenja pa je bil tudi Milovan Đilas (1977, 312–317). Vendar se zdi, da je bila centrala v obdobju vojne prisiljena tolerirati takšno delovanje KPH, saj bi vsak poseg v njen vrh stanje na terenu lahko obrnil v še bolj negotovo smer. Hebrangovi strategiji privabljanja hrvaških kmečkih množic v času vojne ni bilo moč nasprotovati, saj se je ZAVNOH pokazal kot zelo učinkovit. Po zasedanju v Plaškem se je namreč sprožil val množične mobilizacije, hrvaški partizani pa so do zasedanja ZAVNOH v Topuskem maja 1944 že predstavljali pet od skupno 11 korpusov NOV. Politika prepuščanja iniciative Hebrangu je izhajala tudi iz njegovega ugleda pri Britancih, za kar je bil zaslužen predvsem sin britanskega predsednika vlade Randolph Churchill, ki ga je opisal kot najpomembnejšo osebnost v Jugoslaviji takoj za Titom (Biber 1981, 133). Centralni komite KPJ glede na navedeno v vojnem času ni mogel direktno vplivati na kontrolo ali celo zamenjavo Hebranga, zato je v strategiji zmanjševanja njegovega vpliva najprej poskušal spremeniti Hebrangovo okolje, samega Hebranga pa se je večkrat samo opomnilo na

politiko Politbiroja. Strategija se je po vsej verjetnosti pripravila na sestanku Tita, Đilasa, Aleksandra Rankovića, Sretena Žujovića in Vladimirja Bakarića (Dedijer 1981, 1155). Ko spomladi 1944 ena od publikacij KPH ni omenila Jugoslavije, pa je Tito (Broz 1977b, 115) Hebrangu pisal osebno:

Popravite takoj tole parolo v vašem časopisu »Žena u borbi«: »Naj živi svobodna in združena Hrvaška v bratski federativni skupnosti s svobodno Srbijo in svobodno Slovenijo.« To je naravnost neverjetno, kako ste lahko to spregledali, da ne pazite na ostale narode ter ste izpustili besedo Jugoslavija. Po našem globokem prepričanju to ni slučaj, temveč je v skladu z vašo linijo, ki ima lahko katastrofalne posledice, v kolikor se takoj ne korigira glede najpomembnejših vprašanj.

Ravno tako je Tito večkrat opomnil Hebranga, naj ne stopa v kontakte z zahodnimi zavezniki sam brez predhodnega posvetovanja s centralo (Dedijer 1981, 1039).

Strategija zmanjševanja Hebrangovega vpliva je vključevala umikanje ljudi, ki bi lahko še dodatno povečali pripravljenost znotraj KPH na koncesije predvojnimi strankam. Božidar Magovac, predstavnik HSS na osvobojenem ozemlju, ki ga je Hebrang videl kot osebo, ki bi lahko izrinila Vladka Mačka v HSS in je skupaj z Lakušem ter Franom Frolom prisostvoval na zasedanju v Plaškem, je bil poleti 1944 zaprt ravno zaradi svojega stališča, da bi antifašistična fronta morala biti koalicija strank (Jelić-Butić 1983, 261; Vodušek Starič 1992, 75). Kljub temu je bilo tudi samo vodstvo KPH vsake toliko časa opozorjeno, naj pri reševanju nacionalnega vprašanja ne odstopa od strategije KPJ. Kardelj je tako v enem izmed svojih pisem v Slovenijo opredelil le, da se »mi (KPJ) ne strinjamo v vseh stvareh z njimi (KPH)« (Dželebdžić 1986a, 13). Zdi se, da je

ravno Kardelj najbolj dvomil o Hebrangu, predvsem glede njegovega odnosa do jugoslovanstva. 30. septembra 1944 je Titu pisal (Banac 1990, 101):

Pri Andriji izbija na vsakem koraku na dan nekakšen nacionalistični uklon. Točno je, v svojih časopisih in propagandi oni (Hrvat) veliko govorijo o Jugoslaviji. V resnici to prekriva eno resnično tendenco nerazpoloženja do Jugoslavije. Jaz ne pravim, da je ta tendenca pri Andriji zavestna, vendar se praktično kaže v celotnem sklopu vsakodnevnih drobnarij. Dvomim, da bi pretiraval, če rečem, da Andrija ne mara Srbov in Slovencev in da smatra Jugoslavijo bolj ali manj kot nujno zlo.

To Kardeljevo opažanje pri vrhu KPH so potrjevala tudi druga pričevanja iz istega obdobja, a na bistveno širši ravni. Britanski brigadir in poročevalec iz KPJ Fitzroy Maclean (Biber 1981, 329) namreč septembra 1944 v svojem opisu stanja na terenu pravi:

Potovanje po osvobojenih krajih osrednje Srbije ponuja obilico dokazov, kako skrajno prijateljsko je razpoloženo civilno prebivalstvo po manjših mestih in podeželskih okrajih partizanskim silam, kar se po mojih izkušnjah nadvse ugodno razlikuje od razpoloženja prebivalstva v mnogih krajih Bosne ali Hrvatske, kjer komajda skrivajo svoje simpatije do ustašev in Nemcev.

KPH je torej morala Hrvate, ki so bili tradicionalno nagnjeni k ideji samostojne hrvaške države, prepričati, da lahko ravno KPH uresniči njihove nacionalne interese, kar pa nikakor ni bilo lahko glede na dejstvo, da so komunisti podpirali idejo širše južnoslovsanske države.

Potrditev teze o drugače mislečem vodstvu partizanov na Hrvaškem je prišla tudi s strani drugih virov pri zahodnih zaveznikih.

Britanski oficir Peter Moore je namreč v svojem poročilu jeseni 1944 navajal, da je imel padec Beograda v partizanske roke pomembne implikacije tudi na druga območja Jugoslavije, saj so komunisti v vseh protifašističnih gibanjih prevzeli popolno kontrolo z izjemo Hrvaške, v KPH pa naj bi interpretirali partijska navodila veliko bolj zaveznikom prijazno (Vodušek Starič 1992, 99). Ravno lastna interpretacija navodil nikakor ni bila po godu vrhu KPJ, ki je vodstvo ZAVNOH večkrat kritiziral, povsem drugačno pa je bilo stališče Partije do dalmatinskih komunistov. Ti naj bi kazali primernejši odnos do Srbov (Dželebdžić 1986a, 83), čeprav so ocene KPH o stanju v Dalmaciji leta 1944 govorile, da je med prebivalstvom večinsko srbskih krajev v dalmatinskem zaledju in Hrvati v drugih delih vladal močan antagonizem, Partija pa naj bi imela malo vpliva na ljudi (Dželebdžić 1986b, 129). Po vsej verjetnosti je večja naklonjenost KPJ dalmatinskemu oblastnemu komiteju (OBKOM) izhajala iz dejstva ubogljivosti slednjega in dejstva, da so iz Dalmacije večkrat namesto nadrejeni KPH poročali neposredno vrhu KPJ. Končno je vendarle tudi iz KPJ prišel ukaz v Dalmacijo, da morajo upoštevati in obveščati ZAVNOH, saj ta sicer ne bo imel takšnega vpliva na Hrvaškem (Irvine 1992, 29–31). Kljub temu je bilo tudi v tem odnosu mogoče zaznati očiten spor med KPJ in KPH.

Implikacije zasedanja v Jajcu

Vrh KPJ s Titom in Kardeljem na čelu si je ves čas prizadeval za programsko homogenizacijo delovanja partizanskih gibanj, pri čemer je pazil, da nacionalne deviacije ne postanejo neobvladljive. Ključnega pomena v procesu centralizacije so bila zasedanja AVNOJ-a, na katerih so se posredovale smernice vsem partizanskim gibanjem. Sprva je sicer Centralni komite KPJ dovoljeval navidežno avtonomnost tudi tistim delom, ki pozneje niso dobili statusa federalne enote. Po zasedanju v Bihaću so namreč najprej začeli

delovati izvršilni politični organi, ki so po zasedanju v Jajcu začeli prevzemati tudi zakonodajno oblast. Poleg slovenske (Slovenska narodno-osvobodilna skupščina; SNOS) in hrvaške (ZAVNOH) različice so bili ustanovljeni podobni organi tudi v Srbiji, BiH, Makedoniji, Črni gori in Boki Kotorski ter tudi v Sandžaku in Vojvodini. To kaže na pragmatičnost vrha KPJ, ki je s popuščanjem nekaterim avtonomnim tendencam poskušal pridobiti naklonjenost prebivalstva tudi v tistih predelih, kjer partizani sicer niso imeli množične podpore. KPJ je torej pogosto s hranjenjem nacionalnih in lokalno-avtonomnih ambicij krepila svoje članstvo, čeprav je bila končna odločitev o številu federalnih enot znotraj prihodnje Jugoslavije po vsej verjetnosti sprejeta že pred zasedanjem v Jajcu.

Dopuščanje avtonomnega razvoja partizanskih gibanj je impliciralo nujnost naknadne homogenizacije NOV. Najprej so bile metode poenotenja bolj mile. Na Slovenskem se je to lahko občutilo pri obisku Arsa Jovanovića, ki je dobil nalogo nadzora slovenske implementacije vzorcev delovanja po navodilih vrha KPJ. Nadaljevalo se je naslednje leto z obiskom Ivana Lole Ribarja, ki je med slovenskimi komunisti bival od januarja do aprila 1943 in je vplival na oblikovanje dolomitske izjave, s pomočjo katere so slovenski komunisti tudi formalno prevzeli vodilno vlogo v OF (Godeša 2006, 84–92). Kljub temu se je še vedno dogajalo, da so izvršilni organi določene odločitve sprejemali samoiniciativno. Primer tega sta bila akta OF in ZAVNOH, ki sta ob kapitulaciji Italije oba razglasila priključitev vseh okupiranih ozemelj k matični Sloveniji oz. Hrvaški. Težava je bila v tem, da sta obe telesi v svojih sklepih izrecno navedli tudi tista področja, ki niso bila okupirana leta 1941, ampak so že prej pripadla Italiji z mednarodnimi sporazumi. To je razjezilo tako centralne organe KPJ kot tudi samo Moskvo, saj so tedaj imeli tudi italijanski komunisti vlogo pomembnega partnerja v strategiji SZ in KPJ. Poleg tega sta tako slovenska kot hrvaška

stran izpostavili svojo pravico do Istre, kar je predstavljalo potencialni spor med KPH in KPS. Končno je moral posredovati sam Kardelj, ki je kritiziral in razveljavil odločitve, ki so določale mejo še pred koncem vojne (Osolnik 2007, 420). Na samostojno odločitev ZAVNOH, da priključi Istro, Hrvaško primorje in Dalmacijo k Hrvaški, je reagiral tudi sam Tito, ki je v dopisu KPH ostro okaral njegov vrh, češ da take sklepe lahko sprejema le AVNOJ, sicer le-ti ne bodo imeli veljave v odnosih z drugimi zavezniki (Broz 1977c, 3). Čeprav je Hebrang osebno odgovoril Titu, da razume navodila in potrdil, da takšne odločitve sodijo v domeno AVNOJ-a, je na naslednjem zasedanju ZAVNOH ta organ vnovič na celem spektru področij pokazal ambicije po tem, da je na območju Hrvaške ravno ZAVNOH vir avtoritete za AVNOJ. Še več, na zasedanju ZAVNOH se je zopet razpravljalo tudi o bodoči federalni ureditvi Jugoslavije (ZAVNOH 1964, 459 in 501), kar je bilo v popolnem nasprotju z razumevanjem državnega delovanja v vrhu KPJ.

Zasedanje AVNOJ-a v Jajcu, 29. in 30. novembra 1943, je tudi formalno opredelilo temeljne geopolitične značilnosti povojne Jugoslavije. AVNOJ se je potrdil kot začasno vrhovno izvršno in zakonodajno telo ter istočasno ustanovil še tri svoje organe, in sicer plenum, predsedstvo in nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ), ki je imel funkcijo začasne vlade. Poleg tega je bila odvzeta pravica dotedanji kraljevi vladi, kralju pa se je prepovedala vrnitev v državo. Z notranjepolitičnega vidika so se s temi odločitvami prekršile določbe ustave iz leta 1931 in njene dopolnitve iz leta 1939. Na videz je torej šlo za prekinitev pravnega reda Kraljevine Jugoslavije in določanje novih državnih temeljev. To je bil izkaz večje moči, ki je izhajala tako iz boljšega mednarodnega položaja KPJ kot tudi iz dejstva, da je bilo vse več ozemlja pod njeno kontrolo. V tem kontekstu je bila v Jajcu formalizirana tudi odločitev o federalni ureditvi prihodnje Jugoslavije, ki je bila po prepričanju

KPJ ključ do rešitve notranjih nacionalnih problemov (Engelsfeld 2002, 416). Po pričevanju Janeza Stanovnika (v Zafranović 2012, 12:59–13:47) naj bi ravno v Jajcu še vedno bili prisotni tudi občutki, da bo federacija imela številne konfederalne elemente, saj so se pojavljale pobude, da naj bi AVNOJ vendarle potrdil odločitve ZAVNOH in OF o priključitvi Primorske, Istre, Reke in Dalmacije. A zdi se, da so ta opažanja le rezultat uspešnega manevra vrha KPJ, ki je navzven poskušal prikazati svobodo in politično emancipacijo narodov, vključenih v Jugoslavijo, v resnici pa se oblast nikoli ni imela namena federalizirati, še manj pa konfederalizirati. Federacija po sovjetskem modelu je namreč implicirala le teritorialno opredelitev enot, medtem ko bi oblast ostala povsem centralizirana.

Glede na potek vojne je bilo v Jajcu sicer še vedno nekoliko prezgodaj za objavo končnega števila federalnih enot, kar so posamezni antifašistični člani poskušali izkoristiti in so hiteli s potrjevanjem odločitev AVNOJ, s čimer so poskušali sami sebi dati status subjekta, ki si zasluži federalno enoto. Tako so na primer slovenski komunisti 19. in 20. februarja 1944 v Črnomlju manifestirali izkaz slovenske volje za jugoslovanski koncept, s čimer so se Slovenci »svobodno, po lastni volji, na temelju pravice vsakega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, pa tudi združitve z drugimi narodi« združili z drugimi južnoslovanskimi narodi (Osolnik 2007, 420–421). ZAVNOH je na tretjem zasedanju naredil podobno, a je ob tem storil še en velik korak več, ki se je na koncu pokazal kot prevelik zalogaj za njegovo vodstvo. Na zasedanju v maju 1944 je namreč ZAVNOH opredelil Hrvaški sabor kot najvišji zakonodajni in izvršilni organ na Hrvaškem. Ta naj bi torej bil potrditev resnične suverenosti hrvaškega naroda, ki bo preko njega sposoben odločanja o lastni usodi (ZAVNOH 1970, 604). Hrvaško povezovanje z drugimi južnoslovanskimi narodi je bilo s tega vidika opredeljeno kot potreba, saj naj bi kot

majhen narod v povezavi z drugimi majhnimi narodi lažje deloval v mednarodni skupnosti ob velikih silah. Zasedanje v Jajcu torej ni odpravilo razhajanj niti v Partiji, še manj pa znotraj partizanskih gibanj. Še vedno sta se soočala dva temeljna koncepta, ki sta bila le začasno rešena s kompromisom. Na eni strani je bila prisotna vizija predvsem hrvaških in deloma slovenskih organov o federaciji, ki je vključevala decentralizacijo oblasti, na drugi strani pa so centralni organi KPJ zahtevali le nominalno teritorialno federalizacijo s centralizirano oblastjo.

Epilog

Stališča o suverenosti posameznih južnoslovanskih narodov, ki naj bi imeli tudi vsak svoje nacionalne politične organe, neodvisne od Partije, preko katerih bi lahko izkazovali svojo suverenost, so vnašala strah med člane najožjega vrha KPJ, da bi se znotraj samih partijskih institucij lahko razvilo strankarstvo s podobnimi razmerji moči kot pred vojno in bi ogrozilo sam obstoj Partije na oblasti. S ciljem preprečevanja krepitve avtonomističnih ambicij je KPJ intenzivirala proces centralizacije in čiščenja vodstev partizanskih gibanj, kar je najbolj temeljito potekalo ravno na Slovenskem in Hrvaškem. Vezivno tkivo, ki ga je predstavljala narodno heterogena vojska, v tistem trenutku še ni bilo dovolj močno, da bi se lahko presegle razlike v javnem mnenju pri slovenskem, hrvaškem in srbskem prebivalstvu. Poleg tega v marsikateri del jugoslovanskega območja propaganda KPJ še ni prodrla. To je potrdil tudi sam Kardelj spomladi 1944: »Mi smo sklenili organizirati po vseh pokrajinah [...] politično gibanje z organizacijskim aparatom vzporedno z organi oblasti. [...] Mi upamo, da nam bo to precej pomagalo, da pridobimo mase HSS in da rešimo marsikatero vprašanje v Srbiji« (Dželebdžić 1986a, 347). Istočasno je kritiziral izkazovanje nacionalnih čustev v propagandnem diskurzu OF, saj v njihovem

tisku nikjer ni bilo niti omembe Jugoslavije, člani OF pa naj bi se »zapirali v slovenske probleme«. V svojem pismu maja 1944 je še zapisal: »Ko sem videl na kongresu izrazito nacionalistični pečat slov. delegacije, sem se prestrašil. Podvzemite kar najhitreje mere proti temu, pri čemer seveda ni treba iti v drugo skrajnost, v podcenjevanje nacionalnih čustev omladine« (Vodušek Starič 1992, 80–81). Odziv na to kritiko je bil hiter, saj je že naslednji mesec v Slovenskem poročevalcu izšel odmeven članek Borisa Kidriča s pomenljivim naslovom in izborom besed »*Več jugoslovenstva*«, v katerem je kritiziral ozke poglede posameznikov in istočasno zagotavljal obstoj »slovenske ljubezni do Jugoslavije« (Kidrič 1985, 124).

Na Hrvaškem so se zdele težave KPJ še večje, saj je HSS krepil svoj položaj v ZAVNOH. V njegovem imenu sta pristop k jugoslovanski narodno-osvobodilni fronti podpisala Franjo Gaži in Ante Vrkljan, kar pa očitno še ni pomenilo, da HSS pristaja na komunistično državno idejo. August Košutić, ki je predstavljal stranko na osvobojenem ozemlju, je v oktobru 1944 sestavil program stranke za povojno obdobje. V njem je zabeležil, da naj bi HSS kljub pristopu fronti še naprej deloval kot samostojna politična stranka, obenem pa izrazil nestrinjanje s politiko KPJ do Vladka Mačka. Košutićevo stališče se je nagibalo v smer samostojne hrvaške države, ki bi se lahko povezala v skupnost južnoslovanskih držav, zato v programu piše o hrvaški ustavi in se pri tem sklicuje na načela Stjepana Radića, kar je predstavljalo popolnoma drugo državno-pravno paradigmo od koncepta KPJ (Jelić-Butić 1983, 274). Za slednjo je bilo problematično predvsem dejstvo, da je Košutić očitno pridobil simpatije Hebranga, ki je že pred tem prišel v neposreden spor s Titom, saj je ZAVNOH sprejel zakon o obveznem verouku v šolah navkljub izrecni prepovedi s strani Tita. To je bilo direktno spodkopavanje avtoritete KPJ in njenega vodje, zato se je Tito (Irvine 1992, 41) neposredno obrnil na Hebranga:

Neprijetno me je presenetilo, da ste se v ZAVNOH odločili, da na Hrvaškem uvedete obvezen verouk. To je zelo hud prekršek, za katerega ste odgovorni predvsem vi in drugi tovariši. [...] Potrudite se, da umaknete ta ukaz [...]. S takšnimi gnilimi koncesijami ne boste naredili nobene koristi za našo narodnoosvobodilno borbo in naše sinove, temveč vnašate elemente nazadnjaštva.

Poleg tega sta bila tako Milovan Đilas kot Aleksandar Ranković nezadovoljna zaradi stališča predsednika ZAVNOH Vladimirja Nazorja, ki je kljub enakopravnosti cirilice in latinice menil, da je nujno poznavanje in uporaba hrvaškega jezika tudi s strani Srbov na Hrvaškem. Kaplja čez rob je bila ustanovitev zasebne Tiskovne agencije Hrvaške (Dželebdžić 1986b, 425), ko je Tito znova pisal Hebrangu in eksplicitno opredelil, kakšen naj bi bil federalizem v Jugoslaviji: »Takoj ustavite delovanje te vaše t. i. telegrafske agencije TAH. Kaj to sploh pomeni? S polno paro drsite v separatizem. Ali ne vidite, da imajo zvezne države eno uradno telegrafsko agencijo? Vzemite za primer Sovjetsko zvezo« (Irvine 1992, 42).

Septembrski sestanek Košutića in Hebranga se je izkazal kot očitno prenevaren za Centralni komite KPJ. Morebitni sporazum KPH in HSS oz. združitev hrvaških partizanov in hrvaških domobranov bi lahko ustvarila močno vojaško silo, ki bi glede na stališča Mačka in Hebranga lahko postala premočan politični dejavnik. S prevlado HSS bi namreč lahko odigrala tudi protirevolucionarno vlogo ob potencialni podpori zahodnih zaveznikov. Posledično je Tito pisal Kardelju: »Tam počnejo neverjetne neumnosti. Vse to dokazuje, da so separatistične tendence zelo močne, in to, kot je videti, ravno pri naših tovariših. [...] Razišči zadevo, in če se bo Andrija še naprej držal takšnih stališč, ga bomo morali umakniti s položaja sekretarja CK KP Hrvaške« (Dedijer 1981, 1098). Kardelj je sprejel

nalogo in poslal Titu izredno negativno poročilo o delu Hebranga (Irvine 1992, 42-43):

Dvomim, da bi pretiraval, če bi rekel, da Andrija ne mara Srbov in Slovencev, in da Jugoslavijo bolj ali manj šteje kot nujno zlo. [...] Dejstvo je, da na Hrvaškem stvari ne bodo šle dobro, dokler bo Andrija Hebrang sekretar CK KPH, torej dokler je sploh tam. Njegova celotna miselnost in značaj sta takšna, da predstavljata nenehno težnjo po oslabitvi povezanosti Hrvaške z Jugoslavijo.

Ravno tako zapiše, da ima Dalmacija veliko boljši odnos do CK KPJ in da je to pravi razlog, zakaj ima Hebrang negativen odnos do dalmatinskega vodstva. Kardelj je s tem praktično zapečatil Hebrangovo usodo, obenem pa je takoj predlagal njegovo zamenjavo z Vladimirjem Bakarićem. Glede na navedeno ne preseneča, da je bil Hebrang ravno 14. oktobra 1944 odstavljen. Njegov umik se je sicer sprva pojasnil kot napredovanje, saj je Hebrang v Beogradu prevzel funkcijo ministra za industrijo. To je bila po vsej verjetnosti le posledica prevelikega ugleda, ki ga je Hebrang še vedno užival med hrvaškimi komunisti, zato se je uradno obdržal v oblasti vse do afere z Informbirojem, ki je bila izkoriščena za končni obračun. Na drugi strani so se predstavniki HSS umikali bistveno bolj s trdo roko, Košutića je namreč zaprla tajna služba Odsek za zaščito naroda (OZNA), ki je bila ustanovljena v maju 1944 v Drvarju neposredno s Titovo uredbo.

Indikativno je, da je umik Hebranga sledil Titovemu sestanku s Stalinom in je sovpadel z delitvijo interesnih sfer med VB in SZ. V tej luči lahko na to potezo vodstva KPJ in moskovske matice gledamo tudi kot na zavzemanje ključnih pozicij in pridobivanje prednosti v odnosu na VB. Ravno tako niti Hebrang niti Magovac Titu nista bila več potrebna po podpisu Titovega sporazuma s Šu-

bašičem poleti 1944. Čeprav se je torej odstavitev Hebranga pozneje pojasnjevala kot posledica njegove naklonjenosti separatizmu in nacionalizmu, je razloge za začetek procesa njegove politične likvidacije nato pa tudi stvarne smrti vendarle treba iskati predvsem v njegovi odprtosti do HSS in v kontekstu obračuna KPJ s politično stranko, ki je že na volitvah 1938 dokazala, da ima ogromen potencial ne le med Hrvati. Poleg nosilca ideje dejanske hrvaške suverenosti je HSS predstavljala tudi resnega ideološkega tekmeca v prihodnji Jugoslaviji, saj se ji je obetala velika podpora kmečkega prebivalstva, kar je za KPJ predstavljalo preveliko tveganje. Obenem sta odstranitvi Košutića in Hebranga služili kot zgled vsem tistim, ki se niso povsem podrejali navodilom vrha KPJ. Ta teza je bila eksplicitno potrjena v Kardeljevem opominu SNOS, ko je njegovo predsedstvo 3. septembra 1944 sprejelo odlok o ureditvi narodnih sodišč. Najprej je ta organ prejel opozorilo s strani NKOJ, nato pa tudi od samega Kardelja, in sicer, da organi SNOS ne smejo sprejeti nobenega odloka brez privolitve centralnih organov KPJ, drugače bi se tudi med Slovenci lahko našel kakšen Hebrang (Mikuž 1973, 178). Med drugim je Kardelj še zapisal: »Hrvati so npr. prinesli celo vrsto sklepov, ki ne spadajo niti v njihovo kompetenco, a kaj šele, da bi nas obvestili o njih. To je bil eden od razlogov za odstavitev Hebranga« (Vodušek Starič 1992, 100). S tem je posredno opredelil tudi odnos KPJ do narodnega vprašanja in možnosti narodne samoodločbe. Vrh KPJ glede temeljnih državnopravnih vprašanj očitno ni dopuščal avtonomnih poti. Na eni strani je treba vzrok za to delno iskati v negativnih izkušnjah z akcijami, ki so jih posamezniki izvajali na lastno pest, brez posvetovanja z vrhom KPJ, kot je bil to na primer poskus reševanja komunistov iz ujetništva v Kerestincu (Jelić 1986, 122-129), na drugi strani pa gre vendarle ključni razlog iskati v razumevanju narave delovanja komunističnih gibanj s strani vrha KPJ. Če bi namreč nekdo drug pridobil bodisi

večjo legitimnost pri množicah bodisi večjo podporo v moskovski centrali, bi obstoječe vodstvo zelo verjetno končalo enako, kot so pred tem drugi konkurenti za vrh KPJ. Zaključimo lahko, da so si Hebrang in njegova struja v KPH ter tudi posamezniki v OF, ne glede na svojo privrženost povezovanju južnoslovanskih narodov v Jugoslavijo, prizadevali za državo na dejanskih federalnih temeljih, pri čemer bi posamezne federalne enote imele maksimalno avtonomijo. Njihovo ravnanje se zdi z današnjega stališča nekoliko naivno, saj je bilo že tedaj po zgledu SZ mogoče predvideti, da komunistične oblasti ne tolerirajo dejanskega koncepta sestavljene države oz. je bila ta mogoča le na papirju. Vrh KPJ je posledično poskuse avtonomističnih gibanj znotraj lastnega gibanja doživel kot grožnjo obstoju svoje vladavine, zato jo je odpravil z metodo vzornega učenca tedanje moskovske matice, avtonomistična gibanja pa so svoja prizadevanja pogosto zelo drago plačala.

Bibliografija

Banac, Ivo. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus.

Banac, Ivo. 1990. *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus.

Biber, Dušan. 1981. *Tito-Churchill: Strogo tajno*. Zagreb: Globus.

Boban, Ljubo. 1987. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost.

Bratanić, Mateo in Tomislav Ražnjević. 2016. Partizanska propaganda na zadarskom području 1943. – 1945.: S naglaskom na ulogu Komunističke partije Hrvatske. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 58: 383-437.

Broz, Josip. 1977a. *Sabrana djela: 7. knjiga*. Beograd, Zagreb: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Naprijed.

Broz, Josip. 1977b. *Sabrana djela: 19. knjiga*. Beograd, Zagreb: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Naprijed.

Broz, Josip. 1977c. *Sabrana djela: 17. knjiga*. Beograd, Zagreb: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Naprijed.

Čenčić, Vjenceslav. 1983. *Enigma Kopnić, 2 sveska*. Beograd: Rad.

Čepič, Zdenko, Tone Ferenc, Aleš Gabrič, Bojan Godeša, Boris Mlakar, Dušan Nećak, Jože Prinčič, Božo Repe, Anka Vidovič-Miklavčič, Peter Vodopivec in Milan Ževart. 1995. *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955: Znanstveno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Đedijer, Vladimir. 1981. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita: Knjiga 2*. Zagreb: Mladost.

Deželak Barič, Vida. 2005. Konferenca Metodija Šatorov – Šarlo i negovoto vreme (1897-1944): (Skopje 23. in 24. novembra 2005). *Prispevki za novejšo zgodovino* 45(2): 158-160.

Dželebdžić, Milovan. 1986a. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941-1945), knjiga 17: Izvori za istoriju SKJ*. Beograd: Izdavački centar Komunist.

Dželebdžić, Milovan. 1986b. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941-1945), knjiga 19: Izvori za istoriju SKJ*. Beograd: Izdavački centar Komunist.

Đilas, Milovan. 1977. *Wartime*. New York, London: Harcourt Brace Jovanovich.

Eiletz, Silvin. 2009. *Titova skrivnostna leta v Moskvi: 1935-1940*. Celovec: Mohorjeva družba.

Engelsfeld, Neda. 2002. *Povijest hrvatske države i prava - razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Zagreb: Pravni fakultet.

Ferenc, Tone. 1962. *Dokumenti ljudske revolucije*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.

Gabrič, Aleš, ur. 2010. *Prežihov Voranc – Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ljubljana, Dunaj: Inštitut za novejšo zgodovino, Slovenski znanstveni inštitut (Slovenisches Wissenschaftsinstitut).

Glose k narodnostnemu vprašanju. 1923. *Glas svobode* 1(34): 3.

Godeša, Bojan. 2006. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Godeša, Bojan. 2008. Dileme glede državnopravnega položaja Slovenije med drugo svetovno vojno. V *Historični seminar* 6, ur. Katarina Keber in Katarina Šter, 139–156. Ljubljana: Založba ZRC.

Godina, Ferdo. 1980. *Prekmurje 1941-1945*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Horvatić, Petar. 2017. 1. kolovoza 1937. osnovana je KPH – znate li da je Kominterna naredilo osnivanje KP NDH? *Narod*, 1. 8. Dostopno na: <https://narod.hr/kultura/1-kolovoza-1937-osnovana-kph-znate-li-da-kominterna-naredila-osnivanje-kp-ndh> (14. oktober 2023).

Irvine, Jill Ann. 1992. Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943.–1944. *Časopis za suvremenu povijest* 24(1): 21–48.

Ivanković-Vonta, Zvonko. 1988. *Hebrang*. Zagreb: Scientia Jugoslavica.

Jelić, Ivan. 1986. *Tragedija u Kerestincu: Zagrebačko ljeto 1941*. Zagreb: Globus.

Jelić-Butić, Fikreta. 1983. *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb: Globus.

Jurčević, Josip. 2005. *Bleiburg – Jugoslavenski poratni zločin nad Hrvatima*. Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte.

Kidrič, Boris. 1985. *Sabrana dela*. Beograd: Izdavački centar Komunist.

Kisić-Kolanović, Nada. 1996. *Andrija Hebrang: iluzije i otrežnjenja*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest.

Kocbek, Edvard. 1982. *Listina: dnevniški zapisi od 3. maja do 2. decembra 1943*. Ljubljana: Slovenska matica.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. 1984. Vukovarski kongres KPJ. *Povijesni prilozi* 3(3): 129-166.

Krizman, Bogdan. 1975. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga.

Mikuž, Metod. 1973. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji: 4. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Osolnik, Bogdan. 2007. O graditvi lastne državnosti kot temelju slovenske nacionalne identitete. *Anthropos* 39(3-4): 415-421.

Pirjevec, Jože. 2011. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Pleterski, Janko. 1967. Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ – KPS. *Prispevki za novejšo zgodovino* 7(1-2): 277-316.

Pleterski, Janko. 1988. Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj. *Naše teme: časopis za društvena pitanja* 32(4): 787-808.

Simić, Pero. 2009. *Tito: Skrivnost stoletja*. Ljubljana: Orbis.

Tomasevich, Jozo. 1979. *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Tršan, Lojz. 1994. Iz zapušćine Angele Vode. *Arhivi* 17(1/2): 125-127.

Vodušek Starič, Jera. 1992. *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Zafranović, Lordan, rež. 2012. *Tito – Posljednji svjedoci testamenta*. 7. epizoda: Stvaranje. Zagreb: HRT. 51:55. Dostopno na: <https://www.dailymotion.com/video/x16cnri> (3. december 2023).

ZAVNOH. 1964. *Zbornik dokumenata 1943*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta.

ZAVNOH. 1970. *Zbornik dokumenata 1944: (od 1. siječnja do 9. svibnja)*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta.

Ziherl, Boris. 1945. *Stara i nova Jugoslavija: Članci i rasprave*. Beograd: Kultura.

Žarić, Slobodan. 1988. Aktivnost organizacija KP Hrvatske na području kotara Sisak u toku 1941. i 1942. godine. *Povijesni prilozi* 7(1): 137-162.